

ПРАВО ВЛАСНОСТІ ІНОЗЕМНИХ ПІДДАНИХ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Право власності є одним з основних фундаментів, на яких базується сучасне суспільство. Приватна власність протягом тривалого часу ставала центром протистояння власника як носія абсолютних прав та інших зацікавлених у привласненні чи отриманні вигоди суб'єктів як приватного, так і публічного права. Економічне протистояння переростало в боротьбу, що безумовно відображалось у політиці, а потім і у праві. У дореволюційній Росії власність розглядалась як «найкрупніший крок людського життя, видимий вузол, в котрий якимось вмішуються і з яким якимось зв'язуються ледь ли не всі прояви людського життя» [Див.: 1, с.184]. Споконвічно основою власності, найбільшим багатством була земля.

Навіть сьогодні, на початку ХХІ ст., питання щодо власності на землю є одним із політично і соціально найгостріших. Щодо Земельного кодексу України точаться не просто дискусії, а конфлікти. Як відомо, цей акт є досить консервативним у тому сенсі, що ним не передбачений продаж земельних угідь іноземцям – тобто особам, які не є громадянами України. Та й при таких обмеженнях щодо введення землі в цивільний обіг маємо можливість спостерігати гарячкові протести «лівих», одвічних борців з приватною власністю.

Земля, аграрне питання стояло в центрі політичного життя і сто, і сто п'ятдесят років тому. При цьому невирішеність аграрних проблем стала одним з визначальних чинників революційних хвиль, котрі струшували величезну Російську імперію і не оминали українські землі в її складі. У дореволюційний період іноземні піддані володіли значними земельними ділянками на території України. Вони набували їх внаслідок пожалувань за службу, котрі переходили потім у спадок і ставали власністю (добре відоме зближення правових ознак вотчини і маєтку), купували, брали в оренду та ін. Часто землю набували не приватні особи, а акціонерні компанії, товариства та ін. При цьому їм доводилось долати досить суттєві бюрократичні перепони, домагаючись тих чи інших дозволів, необхідність яких була обґрунтована чиновним світом Російської імперії всебічно. Так, чимало довелось витратити часу і, очевидно, нервів швейцарському підданому Е.В. Мессерле, щоб отримати дозвіл на придбання ділянки землі у Харкові під пивний завод [2]. У той же час органи місцевого самоврядування (земського і особливо міського), відчуваючи хронічний нестаток коштів, активно намагались залучати іноземний капітал, отже внески робились не тільки у виробничу сферу, а і в благоустрій. Так, в останні передвоєнні роки, втративши надію на допомогу казни, гласні Олександрівської міської думи та члени тієї ж управи (Катеринославська губернія) активно розшукували джерела фінансування за кордоном, у тому числі й на умовах іпотеки [3, арк.3 зв. та ін.]. Якщо великі міста – Одеса, Київ, Харків, Катеринослав – ще якимось виживали, то дрібніші – повітові – самі шукали собі іноземну «ка-

балу» (на той час інвестування міського господарства далеко не завжди здійснювалось на взаємовигідних основах).

Початок Першої світової війни й розгортання активної антинімецької пропагандистської кампанії досить чітко показали, що для самодержавної Росії іноземні піддані, як і варто було передбачати, поділились на дві категорії – представників союзних і ворожих держав. Першим (до них належали, як відомо, країни Антанти) створювались додаткові сприятливі умови, у тому числі й щодо володіння й відчуження земельної власності. Вживались досить суттєві організаційні заходи. На початку грудня 1914 р. в Харкові, а з часом і в інших значних містах України, було відкрито місцеве відділення створеної в Петрограді восени того ж року Російсько-французької торгової палати. Офіційною метою палати було проголошено «зближення комерсантів і промисловців обох країн» [4]. Серед підданих держав – представників другої категорії (Центральні держави, Туреччина, Болгарія) вперто ходили чутки про можливі утиски з боку уряду. Досвід подібного роду вже був, коли з міркувань політичної доцільності уражались в адміністративному порядку права не тільки іноземних підданих, а й співвітчизників іноземного походження*.

Захвилювались численні колоністи, що мешкали переважно на півдні України. Навіть німці – меноніти**, які користувались прихильним ставленням царату, перш за все, за свої ненасильницькі, миролюбні релігійні переконання, й ті вже восени 1914 р. говорили про конфіскації земель у німців, які мешкають на території Російської імперії. 2 листопада 1914 р. німецькі колоністи – меноніти, які мешкали в колонії Володимирівці Хортицької волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії, провели збори, перед тим розсудливо відслуживши молебень за перемогу російської зброї (принаймні, так вони одностайно показували під час дізнання, здійснюваного поліцією). На цих зборах було ухвалено, зокрема, упноважити депутата Державної Думи Російської імперії Г.А. Бергмана (теж меноніта) клопотатись перед урядом, «...щоб ліквідація німецького землеволодіння на німців – менонітів не була розповсюджена» [6, арк.169–169 зв.] Справник розвинув «бурхливу» діяльність по розслідуванню «таємного зборища», у чому був підтриманий і поліцейськими установами, і губернськими інстанціями.

Всі ці дії цілком відповідали і духу, і букві іменного указу Миколи II від 28 липня 1914 р. [7], згідно з яким іноземні піддані (тобто громадяни воюючих з Росією держав) втрачали право на дію «...всіляких пільг і переваг, наданих підданам неприятельських держав договорами або засадами взаємності...» Меноніти в згаданому випадку також небезпідставно хвилюва-

---

* Досить згадати випадок, коли Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор А.П. Безак у 1868 р. звільнив зі служби по акцизному управлінню чиновника Морберга за те, що той ... лютеранин і буцімто вів пропольські розмови [5, арк.1-4].

** Один з напрямків протестантизму, досить мало розповсюджений в світі.

лися, добре знаючи «звички» самодержавства у вирішенні національного питання.

22 вересня 1914 р. іменним указом царя були встановлені тимчасові обмеження на право придбання нерухомого майна підданими ворожих держав [8].

І, нарешті, 2 лютого 1915 р. з'явилося очікуване положення «Про землеволодіння і землекористування в Державі Російській австрійських, угорських, німецьких або турецьких підданих» [9]. Вже ст.1 Положення трактувала однозначно: «Означеним підданим забороняється ... купувати, в межах всієї Держави Російської, якими б то не було способами і на яких би то не було з допущених загальними або місцевими законами підставах, право власності та інші вотчинні права на нерухоме майно, а також право володіння і користування нерухомим майном, окреме від права власності». І тут же йде обмеження права спадкування: «У випадку набуття нерухомого майна в спадок особами, вказаними в статті 1, особи ці зобов'язані продати, або добровільно, встановленим порядком уступити таке майно протягом двох років з часу набуття ... прав... При недотриманні цього правила, майно продається з публічного торгу в належному губернському правлінні або відповідному йому установленні». Цим же законом заборонялось для підданих воюючих з Російською імперією держав набувати майно внаслідок реалізації заставних прав або повернення боргів (ст.6).

Законодавець уражав право власності «ворожих підданих» й іншим шляхом. В акціонерних та інших такого роду товариствах, які діяли на законних підставах і мали право на придбання нерухомості, австрійські, угорські, німецькі та турецькі піддані не могли обіймати керівні посади, а також «...техніків, прикажчиків і взагалі службовців товариств...» (розділ II) У той же час протягом року з дня обнародування закону 2 лютого 1915 р. піддані ворожих держав втрачали право на нерухоме майно, передане їм на підставі цивільно-правових договорів найму або оренди, незважаючи на умови останніх. У той же час законодавець постійно вказував на те, що всі наведені вище обмеження не стосувались власності чи володіння квартирами чи житловими будинками.

Слід зауважити, що в Положенні 2 лютого 1915 р. (ст.8 розд.1) зверталася увага на особливу категорію юридичних осіб, які створювались «...на підставі австрійських, угорських, німецьких або турецьких законів, які хоча б і отримали дозвіл діяти в Росії, а рівно на товариства повні і товариства на вірі, утворені за чинними в Російській імперії законами, якщо в числі повних товаришів або вкладників цих товариств маються австрійські, угорські, німецькі або турецькі піддані». Згідно з розділом IV нерухоме майно, розташоване за межами міських поселень, або таке ж майно «...у володінні та користуванні австрійських, угорських або німецьких підданих...» в 24 губерніях, області Війська Донського, Кавказькому краї, Великому князівстві Фінляндському, Приамурському генерал-губернаторстві протягом року мало бути добровільно відчужені власниками (користувачами). При невиконанні даної вимоги означене майно продавалось з торгів з надходженням платежів до державної казни. Серед вказаних адміністративно-

територіальних одиниць перелічувалось п'ять з дев'яти українських губерній, а саме: Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Катеринославська.

Списки власників, які підлягали ураженню в правах, склалися губернськими правліннями, публікувалися в «губернських відомостях», розсилалися повітовим адміністраціям та волосним правлінням. Оскаржувати внесення до цих дійсно «проскрипційних» списків можна було тільки в першій департамент Правительствующого сенату.

Однак, при цьому встановлювалась досить серйозна процедура захисту осіб, які несправедливо потрапили до списків. Такі скарги розглядалися поза чергою і розв'язувалися остаточно в присутності міністра внутрішніх справ з обов'язковим висновком обер-прокурора Сенату. Думається, що ця, прямо скажемо, нетипова для законодавства Російської імперії норма (тут менше всього думали про громадянські права населення), з'явилася у Положенні не випадково. Знаючи схильність місцевої адміністрації до сваволі, часто необузданой, законодавець прагнув захистити землевласників (людей безумовно, статечних) від незаконних дій, або й прямого зведення рахунків. Інша річ, що цим уряд, який в умовах розвалу і політичного, і господарського імперії не мав дійсно ефективного механізму контролю та припинення зловживань, намагався якось захистити ту категорію німців та мадяр (останніх було зовсім небагато), котрі прийняли (окремі за кілька поколінь до того) російське підданство, а значна частка – і православ'я.

Претензії кредиторів до власників майна, що підлягало відчуженню, вирішувалися у судовому порядку. Отже, сотні тисяч «російських» німців і, в значно меншій мірі, мадяр і турок втрачали власність, змушені були розлучатися не тільки з майном, а й зі звичним способом життя. Цікаво, що лише в кінці Положення (розділ VI) вказувалось, кого ж саме слід було розуміти під підданими основних ворожих держав: «Під німецькими, австрійськими і угорськими підданими це узаконення розуміє підданих як Німеччини і Австро-Угорщини, так і всіх окремих держав, які увійшли до складу згаданих держав».

Того ж дня було підписане Миколою II ще одне Положення Ради міністрів «Про припинення землеволодіння і землекористування австрійських, угорських або німецьких вихідців у прикордонних місцевостях» [10]. Тут вже російський уряд ставав на позиції відвертого шовінізму, діставши і тих далекоглядних німців, які отримали російське підданство, і тих, хто маючи німецьке або мадярське коріння, русифікувався. У них також добровільно-примусово відчужувалось німецьке нерухоме майно. Вздовж довоєнного державного кордону була проведена 150-верстна смуга, в середині котрої й мали «постраждати» російські німці та угорці. По території України ця смуга проходила по залізниці Сарни – Коростень, далі західним адміністративним кордоном Київської губернії до перетину з залізницею Казатин – Жмеринка, далі, лінією, залізниці, на Жмеринку, Могилів-Подільський, Окницю і Новоселиці. При цьому в даному законодавчому акті більш професійно, ніж у попередньому, подані цивільно-правові характеристики відчужуваного майна: «Дія статті 1 розповсюджується на нерухоме майно, належає вказаним ... товариствам... і окремим особам, як на праві власності,

так і на інших вотчинних правах користування і володіння, якими є, наприклад, чиншове право, право забудови, спадкової оренди, за винятком ... пожиттєвих прав користування і володіння, що виникли до 1 листопада 1914 р.» (відповідник – ст.5 розділу I попереднього Положення).

Була й інша новела, слід думати, вельми неприємна для тисяч і тисяч селян німецького походження, які мешкали в окремих регіонах Російської імперії як колоністи. Колись їх предки були запрошені царським урядом аби жити і працювати, і тепер, через сто і сто п'ятдесят років самодержавна сила почала позбавляти їх нажитого десятиріччями праці добра. Колоністи втрачали право на майно, яке було придбане в різний час сільськими громадами та волосними управліннями «німецьких національних районів» імперії, яких, як відомо, чимало було і в Україні. Про те, як ставився царат до своїх же підданих, причому, як правило, не опозиційно налаштованих, говорить хоча б те, що відчужувалась нерухомість, зокрема земельна власність осіб, які перейшли в російське підданство ... після 1 січня 1880 р.

Відверто шовіністичною була норма ст.4 даного Положення. Вона, на нашу думку, варта дослівного викладу: «Дія цих правил не розповсюджується на відведені ... громадам і особам за актами поземельного устрою надільні землі, а також на всякого роду землі, належні: 1) особам, що удостоїли одну з наступних вимог: а) свою приналежність до православно-го віросповідання від народження або перехід в православ'я до 1 січня 1914 року, б) свою приналежність до слов'янської народності; в) свою участь або неучасть одного зі своїх ... по чоловічій лінії родів у бойових діях російської армії або російського флоту... в званні офіцера або в якості добровольців, або приналежність свою або кого-небудь з означених осіб до числа отримавших нагороди за бойові відзнаки... і 2) вдовам перерахованих в пункті 1 осіб». Аналогічно попередньо проаналізованому Положенню, даний акт визначав також і припинення тих чи інших цивільно-правових зобов'язань щодо іноземців – власників нерухомості. При цьому слід зауважити, що права інших – «хороших» іноземців – в період Першої світової війни не обмежувались.

І нарешті, останній законодавчий акт із прийнятих в пакеті 2 лютого 1915 р. Це Положення «Про землеволодіння і землекористування деяких розрядів перебуваючих в російському підданстві австрійських, угорських або німецьких вихідців» [11]. Воно також мало відверто дискримінуючий характер. Зберігаючи існуючу власність російських підданих німецького, австрійського та угорського походження, законодавець позбавляв їх права набувати її будь-яким способом: «...забороняється надалі здійснення всякого роду актів, про набуття права власності, права застави, а також права володіння і користування нерухомим майном, окремого від права власності, рівно як участі в публічних торгах на вказане майно». У випадку здійснення цивільного правочину, об'єктом якого було нерухоме майно, покупець отримував право звернутись до відповідної губернської адміністрації за довідкою, чи не належить друга сторона до згаданих категорій осіб.

Звільнювались від дії вказаного закону ті ж самі категорії, про які ми вже згадували при аналізі попереднього законодавчого акта – слов'яни та

особи, які особисто чи їх предки зробили відповідний внесок до військових чи флотських здобутків Російської імперії. Зауважимо, що в цьому законі дається визначення «ворожих вихідців»: «Під особами, бувшими в підданстві Німеччини або Австро-Угорщини, а також вихідцями з цих країн дані правила розуміють колишніх підданих як названих держав, так і всіх окремих держав і частин їх, які увійшли в склад згаданих держав» (ст.7).

Антинімецькі настрої серед верхівки Російської імперії (попри те, що і сам Микола Романов, і його дружина Олександра Федорівна, й увесь загал великих князів та княгинь були за національністю скоріше німцями, ніж будь-ким іншим) не слабули. На відміну від окремих інших законодавчих актів, норми яких часом залишались в Російській імперії на папері, щодо підданих іноземних держав центральна і місцева адміністрація діяла послідовно, позбавляючи їх власності.

У той же час, царат намагався привернути на свій бік слов'янські народи ворожих держав, передусім, Австро-Угорщини. Так, за законом 1 липня 1915 р. [12] посилювались пільги щодо згаданої категорії осіб.

Отже, і по відношенню до іноземців, їх правового становища, зокрема щодо права власності на землю, самодержавство демонструвало реакційно-консервативні, відсталі від потреб життя підходи. Цілком виправданим було збереження довоєнного правового статусу громадян союзних держав. Коли згадати про те, які суми заборгував царат країнам Антанти [Див.: 13], такі підходи були цілком зрозумілими і виправданими.

Стосовно підданих ворожих держав були законодавчо закріплені досить значні обмеження прав, в першу чергу права власності на землю. У якійсь мірі це було виправдано самими тогочасними підходами до справи, хоча мали місце прояви об'єктивного поставлення, адже право власності й її саму суб'єкти втрачали без наявності вини в будь-якій формі. Закон не вимагав шукати підставу для позбавлення власності. Достатньо було відповідного громадянства. Та ще більш дискримінаційним виявилось ставлення до власних громадян, котрим неможливо було закинути те, що генетично вони походять від австрійських чи германських німців або мадяр. Вони терпіли збитки огульно, за національною ознакою. Таким чином, російське самодержавство, панівна еліта імперії черговий раз показала своє нехтування демократичними цінностями, неповагою до прав власних громадян. В умовах системної економічної та політичної кризи, яка все більше загострювалась в Російській імперії в роки Першої світової війни, уряд робив кроки, спрямовані об'єктивно на те, щоб звузити свою і без того зовсім нешироку соціальну базу. В Україні, де соціальний та національний визвольний рух тісно переплелися, подібні підходи до значної частини населення, котру становили німецькі колоністи, були й турецькі купці і т. ін., мали помітне негативне значення. Думається, вони мали свій недобрий відбиток і через два роки, коли в Україну після Брестського миру були введені німецькі окупаційні війська.

Список літератури: 1. Русская философия собственности XVIII–XX вв. СПб., 1993. 2. Харьковские губернские ведомости. 1903. 1 июля. 3. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф.24. Оп.1. Спр.207. 4. Харьковские губернские ведомости. 1914. 9 дек. 5. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф.283. Оп.4. Спр.6. 6.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО) Ф.11. Оп.1. Спр.1319. 7. О правилах, коими Россия будет руководствоваться во время войны 1914 года: Имен. высоч. указ правительств. сенату от 28 июля 1914 г. //Собр. узак. и распоряж. правительства, изд. при правительств. сенате. 1914. №209. Ст.2104. 8. Об установлении временных ограничений в отношении приобретения прав на недвижимые имущества, а также пользования и заведования ими, подданными государств, которые состоят в положении войны с Россией: Имен. высоч. указ правительств. сенату от 28 июля 1914 г. //Собр. узак. и распоряж. правительства, изд. при правительств. сенате. 1914. №266. Ст.2421. 9. О землевладении и землепользовании в государстве Российском австрийских, венгерских, германских или турецких подданных // Собр. узак. и распоряж. правительства, изд. при правительств. сенате. 1915. №39. Ст.349. 10. О прекращении землевладения и землепользования австрийских, венгерских или германских выходцев в приграничных местностях: Высоч. утв. 2 февр. 1915 г. Положение Совета министров // Собр. узак. и распоряж. правительства, изд. при правительств. сенате. 1915. №39. Ст.350. 12. Об отсрочке в подчинении действию ограничительных правил узаконения 2 февраля 1915 года о землевладении и землепользовании в государстве Российском австрийских, венгерских, германских или турецких подданных лиц славянского происхождения: Высоч. утв. 1 июля 1915 г. Положение Совета министров // Собр. узак. и распоряж. правительства, изд. при правительств. сенате. 1915. №205. Ст.1608. 13. Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. М., 1973.

Надійшла до редколегії 05.11.01

О.М. Олійник

УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ПО РЕГУЛЮВАННЮ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1917–1918 РР.)

З перемогою Лютневої революції в колишній Російській імперії з'являються умови не тільки для трудового права, але і виникає нагальна необхідність в створенні спеціальних органів по його впровадженню в життя. Не випадково, що в складі Тимчасового уряду було утворено і Міністерство праці. Воно підготувало кілька проектів постанов, які після розгляду їх на засіданні уряду були прийняті і опубліковані.

Найбільш важливими серед них були: «Про робітничі комітети в промислових закладах» від 23 квітня 1917 р., «Про примирливі установи»; «Положення про біржі праці» (серпень 1917 р.) [1, с.18–19].

Одночасно з державними органами, які займались трудовими відносинами на підприємствах, велику увагу їм починають приділяти і Ради робітничих і солдатських депутатів, які виникли в період Лютневої революції. Їх кількість і вплив з кожним місяцем все більш починає зростати на всій території тодішньої Російської держави, включаючи і українські губернії. Для регулювання проблем, пов'язаних з трудовими відносинами, в складі їх виконавчих комітетів створювались спеціальні «робітничі секції» [3, 12, 27 листопада]. Більшовицька